

АНТРОПОЛОГІЧНІ РИСИ ТВОРЦІВ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Сергій СЕГЕДА

Початки антропологічних досліджень людності трипільської культури пов'язані з іменем її першовідкривача — Вікентія Хвойки. В 1901 р. під час розкопок біля с. Верем'є в Середній Наддніпрянщині він виявив обгорілий чоловічий череп, пізніше досліджений московським антропологом Георгієм Дебецем¹. Майже одночасно у печері Вертеба поблизу с. Більче Золоте у Верхній Наддністріянщині були знайдені кісткові рештки 17 осіб, які загинули під час обвалу склепіння. Певний час вони зберігалися у фондах Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, де були досліджені польським вченим Казимиром Стояновським. У 1948 р. він опублікував результати краніологічних досліджень цієї серії в одному із археологічних видань м. Кракова². У наступні десятиліття на місцях трипільських поселень були виявлені черепи з поодиноких поховань, обстежені Іллею Гохманом³, Георгієм Дебецем⁴ і Михайлом Герасимовим⁵. Значний матеріал із поховань трипільської культури отриманий московською дослідницею Мариною Великановою та українськими фахівцями Костянтином Зінковським і Інною Потехіною під час розкопок колективних некрополів поблизу с. Вихватинці в Середній Наддністріянщині⁶ та сіл Усатого і Маяків поблизу Одеси⁷.

Антропологічний склад людності раннього етапу трипільської культури залишається невідомим внаслідок відсутності вихідних даних — кісткових решток. Що ж до середнього періоду, то він представлений передусім краніологічною серією із Більче Золотого, чоловічі черепи якої (12 од.) характеризуються видовженою формою мозкової коробки, помірним розвитком м'язового рельєфу, середнім нахилом лоба, вузьким і низьким ортогнатним обличчям, добре профільованим в горизонтальній площині, низькими орбітами, виразним випинанням носа. Наведене поєднання ознак властиве давньосередземноморському типу, різні варіанти якого були здавна поширені у Великому Середземномор'ї. Зауважимо, що вони вперше з'явилися на теренах Північного Причорно-

мор'я принаймні в добу мезоліту: саме цим часом датується могильник поблизу с. Волоське в Надпоріжжі, де були виявлені черепи з південноєвропеїдними рисами.

Черепи із поодиноких поховань на трипільських поселеннях Лука-Устинська, Солончени, Верем'є, Незвисько, Траяни, які також датуються середнім етапом розвитку Трипілля, мають різну морфологічну будову.

Наступним — пізнім етапом розвитку трипільської культури датуються матеріали із безкурбанного могильника біля с. Вихватинці, розташованого на високому березі Дністра в Рибницькому районі Молдови. Під час розкопок цієї пам'ятки, проведених у п'ятдесятих роках минулого століття під керівництвом відомої дослідниці Трипілля Тетяни Пассек, були отримані кісткові рештки, які походять із 60 чоловічих, жіночих і дитячих поховань. Більшість із них (63 %) належало дітям до 14 років. Серед поховань дорослих переважали чоловічі (60 %). Середня тривалість життя в цій групі пізньотрипільської людності, за даними Марини Великанової, складала 20,2 роки⁸.

Аналіз краніологічних матеріалів із Вихватинського могильника показав, що як чоловічі (5 од.), так і жіночі (6 од.) черепи характеризуються видовженою формою мозкової коробки, середнім нахилом лоба і помірним розвитком м'язового рельєфу, середньою висотою обличчя, ортогнатністю, низьким орбітами і виразним випинанням носа. Разом із тим, між ними простежуються і певні відмінності: чоловічі черепи мають вузьке, а жіночі — доволі широке обличчя, перші — доліхокранні, а другі — мезокранні і мають більшу висоту (рис. 1). Є істотні відмінності і в розмірах довгих трубчатих кісток і загальних показниках фізичного розвитку: чоловіки відзначались грацильною, а жінки — масивною будовою. Ці відмінності настільки значні, що, на думку Марини Великанової, свідчать про приналежність чоловічої і жіночої вибірок із Вихватинців до різних антропологічних варіантів: перша близька до "класичних" грацильних західних середземноморців, друга тяжіє до носіїв масивних

протоєвропеїдних типів⁹. Згаданий феномен має лише одне пояснення, а саме: він спричинений інтенсивними шлюбними контактами носіїв трипільських культурних традицій зі своїми сусідами-степовиками, в антропологічному складі яких беззастережно домінував масивний протоєвропейський компонент.

Вплив цього компонента ще яскравіше простежується в племенах пізньотрипільської усатівської культури. Аналіз краніологічних матеріалів із чоловічих поховань в курганному могильнику поблизу с. Маяки Біляївського району Одеської області показав, що в їхньому антропологічному складі наявні два компоненти, а саме: грацильний середземноморський, який характеризується доліхокранією, тонкими стінками мозкового черепа, що має невеликі розміри, вузьким і невисоким обличчям (поховання 1/6, 2/8, 2/9, 6-1/8, 6-2/8, 8/8), та масивний протоєвропеїдний, якому властива доліхомезокранія, тонкі стінки склепіння, відносно вузький лоб й непропорційно широке обличчя (поховання 1/9, 2-2/10, 2-1/10, 3/10). Крім того, тут наявний ще один краніологічний варіант з контрастно-протилежним поєднанням ознак (поховання 6-1/8, 1/9, 2-2/10), який, за висновками Інни Потехіної, утворився в результаті взаємодії двох попередніх компонентів, “успадкувавши від одного із них розміри і пропорції черепної коробки і обличчя, а від другого — типи обміну речовин, котрі визначають масивність чи грацильність кісток скелета”¹⁰.

Ці два компоненти — грацильний середземноморський і масивний протоєвропейський, за даними Костянтина Зінковського, характеризують і знахідки ґрунтового могильника Усатово¹¹. Збірна вибірка черепів із поховань усатівської культури є проміжною між вихватинською серією і серіями черепів із поховань творців сусідніх енеолітичних культур¹², що свідчить про збільшення в антропологічному складі пізньотрипільських племен Північно-Західного Причорномор'я доли масивного протоєвропеїдного компонента.

Згаданий компонент зафіксований і серед небіжчиків ґрунтового некрополя початку пізнього періоду трипільської культури поблизу села Чапаївка на південній околиці м. Києва, де було досліджено кісткові рештки 15 чоловіків і 6 жінок. Більшість із них померли у ві-

ці від 30 до 50 років, середня тривалість життя дорослого населення — 36,8 років. Візуальне обстеження краніологічних матеріалів незадовільної збереженості, проведене київською дослідницею Світлоною Круць, показало, що чоловічі черепи належали до двох морфологічних варіантів, а саме: масивного доліхомезокранного, який характеризується товстими стінками черепа і розвинутим м'язовим рельєфом надбрів'я і потилиці (поховання 7, 10, 12, 15, 22, 26), і грацильнішого доліхокранного, з середнім розвитком м'язового рельєфу (поховання 8, 9, 17, 23, 25)¹³. Наявність першого з цих антропологічних компонентів і особливості поховального обряду Чапаївського некрополя вказують на пряме проникнення в середовище пізньотрипільських племен окремих груп людності дніпро-донецької історико-культурної спільності, що складалась в добу неоліту¹⁴.

Загалом аналіз краніологічних даних свідчить про те, що фізичний тип людності Трипілля склався на основі західного варіанта давньосередземноморського антропологічного типу, який в добу неоліту-енеоліту домінував серед їхніх південно-західних сусідів, а саме: людності культур Хамаджія (могильник Черновода-Колумбія в Добруджі), Боян (могильник Черніка в Олтенії), Гумельниця (могильники Дрїду та Русе в Подунав'ї) та ін., поширених в басейні Дунаю¹⁵. Вже в середній період розвитку трипільської культури він включав у себе й певний протоєвропеїдний компонент (поховання в Солончанах і, можливо, в Незвисько), “питома вага” якого повільно, але невпинно зростала по лінії середне Трипілля — Вихватинці — Усатів-Маяки — Чапаївка. Поява даного компонента була зумовлена передусім впливом східних і південних сусідів трипільських племен, що склались на протоєвропеїдній основі, зокрема: нащадків носіїв киево-черкаської культури дніпро-донецької спільноти, ареал якої охоплював Середню Наддніпрянщину; творців середньостогівської й ямної культур лісостепової та степової зон України.

З антропологією Трипілля пов'язано ще одне питання, яке викликає жвавий інтерес серед науковців, причетних до вивчення цього яскравого історико-культурного явища. Йдеться про роль т. зв. “вірменоїдного” ком-

понента (округла форма голови, сплюснена формою потилиці, різке випинання носа, спинка котрого має опуклу форму), який, на думку Тетяни Пассек, домінував в антропологічному складі трипільських племен. Підставою для цього висновку став стилістичний аналіз антропоморфних статуеток, виявлених на поселеннях трипільської культури¹⁶. Справді, серед них є чимало зображень “носатих” круглоголових людей (рис. 2). Однак їх реалістичність викликає серйозні сумніви: відомо, що прадавні скульптори в своїй творчості часто керувались мистецькими канонами, які формувались під впливом ідеологічних уявлень. Крім того, форма носа на трипільських статуетках могла визначатись суто технологічними прийомами, які використовуються й сучасними митцями при зображенні носа на глиняних статуетках. Хиткість своєї аргументації, очевидно, розуміла й Тетяна Пассек, а тому згодом зробила спробу залучити до неї й антропологічний матеріал¹⁷.

Під час розкопок поселення середнього етапу розвитку Трипілля поблизу с. Незвисько в Прикарпатті було знайдено череп, що мав дуже цікаву і незвичну будову, а саме: округлу форму голови і плескату потилицю — риси, які сформувались під впливом штучної деформації мозкової коробки; широке, дещо сплюснене обличчя, з площини якого виразно випинається ніс, спинка котрого має опуклу форму. За висновками Михайла Герасимова, він належав воїнові 60-65 років, який за 10-12 років до смерті зазнав тяжких травм. Під час бою він був поранений тричі: два удари, сліди яких залишились на лобній кістці, припали на голову, а третій — на зуби верхньої щелепи. “В момент поранення, — писав московський дослідник, — рот... був широко розкритий, тільки цим і можна пояснити те, що були вибиті усі зуби верхньої щелепи... Характер поранення (удар по зубах) опосередковано вказує на те, що знаряддя, яким було завдано удару, мало вузьке тонке лезо, це могла бути кам'яна сокира з вузьким лезом, типова для кам'яних культур пізнього неоліту і ранньої бронзи”¹⁸.

Втрата зубів спричинила повну облітерацію альвеолярного відростка верхньої щелепи, що спотворила обличчя людини (рис. 3). Прагнути відтворити його риси до і після

травми, Михайло Герасимов створив не один, а два графічних портрета чоловіка із Незвисько, представлених на рис. 4.

Знахідка черепа із Незвисько й була використана Тетяною Пассек для обґрунтування тези про “вірменоїдність” трипільців. Однак за висновками Георгія Дебеца, властиве йому поєднання ознак є “скоріше, індивідуальною особливістю” і не є типовим для вірменоїдів. До того ж, за його словами, “характерна для вірменоїдного типу форма мозкової коробки сформувалась, вірогідно, значно пізніше, ніж існувала трипільська культура. У давнього населення Передньої Азії принаймні до кінця I тис. до н. е. явно переважали доліхокранні типи”¹⁹.

Отже, знахідка в Незвисько, так само як й інші антропологічні матеріали, не дає підстав для висновків про “вірменоїдність” творців трипільської культури, що й досі мають своїх прибічників серед фахівців-археологів.

I, нарешті, останнє: чи мають, за даними антропології, трипільські племена якесь відношення до етногенезу українців?

Відома московська дослідниця, академік РАН Тетяна Алексєєва вважає, що відносно вузьколиці трипільці як носії південноєвропеїдних рис не належать до фізичних пращурів слов'ян²⁰, найдавніші антропологічні витоки яких пов'язані з носіями широколицих масивних типів, поширених в Центрально-Східній Європі в добу енеоліту-бронзи²¹. Однак це твердження є надто безапеляційним. Чому?

Перше. Палеоантропологічні дані свідчать про те, що фізичний тип сучасних слов'янських племен сформувався за участі багатьох морфологічних компонентів, що мають як північне, так і південне походження. В антропологічному складі деяких з них (наприклад, росіян) переважають північноєвропеїдні, а інших (наприклад, болгар) — південноєвропеїдні риси²². Що ж до українців — представників дніпровсько-карпатської групи антропологічних типів, — то за комплексом морфо-фізіологічних ознак вони займають проміжне положення між північними та південними європеїдами, тяжіючи до останніх²³. Стверджено, що південноєвропеїдний компонент широко представлений в більшості, а саме: в трьох із чотирьох антропологічних зон (центральній, західній та південній), які виокремлюються на етнічній те-

риторії українського народу²⁴. Виняток складає лише четверта зона — північна, де зберігаються релікти масивних антропологічних варіантів, що мають північне походження.

Друге. Антропологічний склад трипільських племен, які впродовж кількох тисячоліть мешкали на теренах України, не був чимось сталим, включаючи різні за походженням компоненти. Як було показано вище, серед них були носії як вузькоколицьких, так і відносно ширококолицьких антропологічних варіантів.

Третє. Згідно з палеодемографічними підрахунками, чисельність населення трипільської культури на середньому етапі її розвитку сягала 400 тис. осіб²⁵. Це дуже багато. І жодних підстав говорити про повну зміну населення на Правобережній Україні після занепаду трипільської культури немає.

З наведеного можна зробити висновок, що велелюдні трипільські племена відіграли важливу роль у формуванні генофонду пращурів українського народу — автохтонного етносу Півдня Східної Європи, фізичні риси якого почали формуватися задовго до появи слов'янства на історичній арені.

Київ

1 Дебец Г. Б. Палеоантропология СССР // Труды Института Этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая АН СССР. — М.: Изд.-во АН СССР, 1948. — Новая серия. — Т. 4. — С. 391.

2 *Stojanowski K.* Antropologia prehistoryczna Polski. — Prace i materiały antropologiczne. — Krakow, 1948. — Т. II, № 1.

3 *Гохман И. И.* Череп ребенка из раннетрипольского поселения Лука-Устинская // Советская антропология. — 1958. — № 4. — С. 127-132.

4 *Дебец Г. Ф.* Антропологическая характеристика черепа из Незвиско // Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской Народной Республики. — Кишинев, 1960. — С. 91-95.

5 *Герасимов М. М.* Внешний облик человека из Незвиско // Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской Народной Республики. — Кишинев, 1960. — С. 83-90.

6 *Великанова М. С.* Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1973. — 382 с.

7 *Зиньковский К. В.* Антропологическая характеристика материалов из второго грунтового могильника у с. Усатово // Новые археологические исследования на Одешине. — К., 1984. — С. 34-43; *Потехина И. Д.* Антропологические материалы из могильника Маяки // *Патокова Э. Ф., Петренко В. Г., Бурдо Н. Б., Полищук Л. Ю.* Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1989. — С. 125-133.

8 *Великанова М. С.* Палеоантропология... — С. 12.

9 *Там само.* — С. 18.

10 *Потехина И. Д.* Антропологические материалы... — С. 129.

11 *Зиньковский К. В.* Антропологическая характеристика... — С. 43.

12 *Потехина И. Д.* Антропологические материалы... — С. 129.

13 *Круц С. И.* Антропологические материалы позднетрипольского могильника у с. Чапаевка // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. — К., 1990. — С. 103.

14 *Круц В. О.* Трипільський могильник з обрядом трупопокладення поблизу Києва // Археологія, 1975. — № 15. — С. 41-50.

15 *Некрасова О., Кристеску М.* К изучению антропологических типов румынского неолита и начала палеометаллической эпохи // Советская антропология. — 1959. — № 2; *Боев П.* Антропологично проучване на неолитичния човек в България // Автореферат кандидатской диссертации. — София, 1966.

16 *Пассек Т. С.* К вопросу о древнейшем населении в Днепровско-Днестровском бассейне // Советская этнография. — 1947. — № 6-7. — С. 29-38.

17 *Пассек Т. С.* Новое из истории трипольских племен Днепро-Днестровского междуречья // VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук (Москва, август 1964 г.) — М., 1964. — С. 8-9.

18 *Герасимов М. М.* Внешний облик геловека из Незвиско // Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской Народной Республики. — Кишинев, 1960. — С. 85.

19 *Дебец Г. Ф.* Антропологическая характеристика черепа из Незвиско // Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской Народной Республики. — Кишинев, 1960. — С. 94.

20 *Алексеева Т. И.* Истоки антропологических особенностей славян // Антропология и геогеография. — М., 1974. — С. 44.

21 *Segeda S.* Najstarsze slowianskie materialy antropologiczne. Wstep do problematyki // Prez pradzieję i wczesne sredniowiecze. — Lublin, 2004. — S. 279-288.

22 Восточные славяне. Антропология и этническая история. — М., 1999. — С. 308-309.

23 *Segeda S.* Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. — К., 2001. — С. 143.

24 *Там само.* — С. 197-199.

25 Давня історія України (в трьох томах). Первісна історія. Т. 1. — К., 1997. — С. 340.

Вказані у тексті статті ілюстрації вміщено на кольорових вклейках.

The first notes and thoughts on the people of the Trypillya are connected with the name of its opener **Vikenty Khvoyka**, who in 1902 found in village Verem'e in Middle Naddniprovyanshchyna burned human scalp, which was later investigated by Russian anthropologist **G. Debets**. By the absence of any kind of human bones from this era makes it impossible to figure out anthropological build of the humans of the Early Trypillya culture. It creates a lot of assumptions around possible components of this type of anthropological build. It can only be proved that people from Trypillya tribes which for thousands of years were functioning on the lands of contemporary Ukraine played an important role in the formation of the genetic foundation of the autochthonic ethnos of the South of East Europe, which we consider to be the ancestors of Ukrainian folk.